

Analiza dokumentov in literature, ki se nanašajo na vključevanje Romov v srednješolsko in visokošolsko izobraževanje ter izobraževanje odraslih v Republiki Sloveniji, ter kratek pregled položaja v izbranih evropskih državah

**Poročilo v okviru projekta
Vključenost Romov v srednješolsko in visokošolsko izobraževanje ter izobraževanje odraslih: dejavniki spodbud in ovir, s katerimi se soočajo pripadniki romske skupnosti v izobraževalnem sistemu v Sloveniji po končani osnovni šoli**

(pogodba št. C3330-18-431018)

Avtorja: Janez Pirc in Romana Bešter

Ljubljana, september 2018

1) Uvod

Romi v Sloveniji so še danes najbolj vesplošno marginalizirana med vsemi tremi ustavno priznanimi manjšinskimi skupnostmi v državi. Tak položaj romske skupnosti velja tudi na področju vzgoje in izobraževanja. Kljub temu, da na tem področju v zadnjih letih beležimo počasno, a postopnoboljšanje stanja, in da so znotraj romske skupnosti tudi zelo velike razlike, pa ostaja razkorak na področju vključenosti in uspešnosti v vzgojo in izobraževanje v primerjavi z večinsko populacijo še zelo velik.¹ Podoben položaj beležijo tudi v drugih evropskih državah (FRA 2014).

Velike razlike v izobrazbeni strukturi med Romi in večinskim prebivalstvom so problematične z vidika družbene kohezije, saj prispevajo k poglobljanju razlik tudi na področju zaposlovanja (Friedman & Garaz 2013, 149–150). Nizka stopnja vključenosti in uspešnosti v izobraževalnem sistemu Romom preprečuje uspešnejše kandidiranje na trgu dela. Slab položaj Romov na področju zaposlovanja pa pomeni slabe materialne pogoje za izobraževanje naslednjih generacij Romov (Friedman & Garaz 2013, 149–150). S tem je začarani krog revščine, socialno-ekonomske odvisnosti ter slabih in negotovih bivanjskih pogojev sklenjen in iz njega se je težko prebiti. Višja stopnja izobrazbe je eden od ključnih dejavnikov, ki lahko pri tem pomaga, saj odpira nove priložnosti tako za nadaljevanje izobraževanja kot za tekmovanje na trgu dela. Raziskave iz drugih držav dokazujejo, da obstaja pozitivna korelacija med višjo izobrazbo Romov in njihovo zaposlenostjo (FRA 2014, 37). Prav tako raziskave kažejo, da mlajše generacije Romov dosegajo višjo stopnjo izobrazbe (npr. v Italiji, na Češkem, na Madžarskem), kar kaže, da se položaj na tem področju sčasoma izboljšuje (FRA 2014, 37–38).

V Sloveniji je bilo že izvedenih in se še izvaja obilo programov in projektov za spodbujanje vključenosti in uspešnosti romskih otrok v vzgojno-izobraževalnem sistemu, zlasti na ravni predšolske vzgoje in osnovnošolskega izobraževanja. Predvidoma se tako tudi pri nas situacija glede stopnje izobrazbe Romov z mlajšimi generacijami izboljšuje, še vedno pa je populacija Romov, ki se izobražujejo v rednih programih srednješolskih, višje- oziroma visokošolskih institucij ali pa so vključeni izobraževanje odraslih na ravni srednjih šol ali univerz, zelo majhna. Kakršnekoli sistematične uradne evidence v zvezi s tem, ki bi jih vodile izobraževalne ustanove ali pa institucije, na državni ravni pristojne za izobraževanje, ne obstajajo. Ravno tako, v nasprotju z osnovnošolskim izobraževanjem, ne obstajajo specifični programi ali projekti, ki bi nudili pomoč in podporo romskim srednješolcem in študentom.

Zaradi omenjenega se v tej raziskavi ne bomo posebej ukvarjali s splošnimi razlogi za slabo vključenost in uspešnost romskih otrok na ravni predšolske vzgoje in osnovnošolskega izobraževanja v Sloveniji. Ravno tako predmet analize ne bo izobraževanje mladoletnih in odraslih Romov na ravni osnovne šole, ki zaradi specifičnosti presega okvire tega projekta. Osredotočali se bomo na raven srednješolskega in univerzitetnega izobraževanja Romov v Sloveniji – bodisi v okviru rednih programov bodisi v okviru izobraževanja odraslih.

Glavni razlogi, da se ta raziskava osredotoča na področje srednješolskega in univerzitetnega izobraževanja Romov v Sloveniji, so zlasti

- že omenjena izrazito podpovprečna vključenost in uspešnost pripadnikov te manjšine na področju izobraževanja (Bešter in Pirc 2018; Babič Ivaniš et al. 2006),
- ker je to področje v romski skupnosti velikega pomena zaradi velikega deleža mladega prebivalstva – predvsem je to izrazit pojav na jugovzhodu države (Pirc 2013),
- ker je to področje slabo poznano oziroma sistematično neraziskano in

¹ Več o tem npr. v Pirc (2014: 136–138) in Bešter in Pirc (2018: 13–16).

- ker v Sloveniji za te ravni rednega izobraževanja ne obstajajo posebni programi pomoči ali podpore Romom.

Ker je slabo stanje na področju srednješolskega in univerzitetnega izobraževanja v prvi vrsti seveda tudi posledica oziroma nadaljevanje stanja, ki je beleženo že na ravni izobraževanja Romov v osnovni šoli, bomo v raziskavi posebno pozornost posvetili tudi romskim učencem v zadnji triadi osnovne šole in procesu njihovega prehoda v nadaljevanje šolanja na srednješolski ravni.

2) Pravne podlage s področja izobraževanja Romov na ravni srednješolskega in terciarnega izobraževanja ter izobraževanja odraslih na ravni srednjih šol in univerz

Ključni pravni dokument, ki ureja položaj romske skupnosti v Sloveniji, t.j. *Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji*, samo na splošno in kratko omenja področje izobraževanja Romov. Drugi dokumenti, ki se sicer obširneje ukvarjajo z izobraževanjem Romov (*Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji*, delno tudi *Nacionalni program ukrepov za Rome*), pa večino pozornosti namenjajo predvsem osnovnošolskemu izobraževanju in predšolski vzgoji, manj pa srednješolskemu in univerzitetnemu izobraževanju.

Leta 2007 sprejeti *Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji* (ZRomS-1) v 3. členu piše, da »Republika Slovenija zagotavlja uresničevanje posebnih pravic na področju izobraževanja /.../, ki se nanašajo na pripadnike romske skupnosti s tem zakonom, drugimi zakoni, podzakonskimi akti in akti samoupravnih lokalnih skupnosti ter s posebnimi programi in ukrepi državnih organov ter organov samoupravnih lokalnih skupnosti.« V členu 4/1 pa je omenjeno, da Slovenija »ustvarja pogoje za vključevanje pripadnikov romske skupnosti v sistem vzgoje in izobraževanja, zagotavlja pogoje za dvig izobrazbene ravni pripadnikov romske skupnosti in ustrezno štipendijsko politiko«.

Medtem, ko je bil prvi dokument, ki se na ravni države specifično ukvarja z izobraževanjem romskih otrok na ravni osnovne šole, *Navodila za prilagajanje programa osnovne šole za romske učence*, pripravljen leta 1993, pa izobraževanje Romov na ravni srednje šole in izobraževanja odraslih na kratko omenja šele *Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji* iz leta 2004. V tej je med najpomembnejšimi rešitvami na področju vzgoje in izobraževanja Romov zapisano, da bo posebna pozornost

namenjena izobraževanju odraslih Romov za dvigovanje izobrazbene ravni in razvoj delovne sile, razvijanju svetovalnih središč oziroma omrežja v okoljih, kjer živijo Romi, in institutu romskega koordinatorja, posebnim normativom in standardom za programe, v katere so vključeni odrasli Romi, zagotovitvi sredstev za možnost brezplačne udeležbe v programih in brezplačne učne pomoči.²

V nadaljevanju pri analizi stanja *Strategija* omenja, da »ministrstvo vsakemu študentu Romu, ki se vpiše na pedagoško smer, zagotavlja štipendijo v okviru razpisa štipendij za pedagoške poklice«,³ država pa nobenih podobnih ukrepov očitno ne predvideva za druge študijske smeri.

Med ključnimi problemi zlasti na ravni srednješolskega izobraževanja in izobraževanja odraslih *Strategija* omenja neprilagojeno organizacijo dela in vpisnih pogojev:

² *Strategija...* (2004: 6).

³ *Strategija...* (2004: 12).

Organizacija dela posebej na ravni srednješolskih programov in v okviru izobraževanja odraslih pogosto ni dovolj prilagojena potrebam romske populacije, njihovi kulturi in tradiciji. V programih za pridobitev izobrazbe se odrasli Romi pogosto srečajo tudi z zahtevnimi vpisnimi pogoji, načini prenašanja znanja in trajanjem izobraževanja, ki ne upošteva njihove drugačnosti.

Neuspeh in majhna udeležba v procesu izobraževanja odraslih sta tako pogojena z nedovoljšnjim upoštevanjem sociokulturnih značilnosti, multikulturalnosti in načel izobraževanja odraslih pri načrtovanju in izvedbi izobraževalnih programov.⁴

Poleg tega *Strategija* opozarja tudi na neupoštevanje socialnih in drugih okoliščin, zaradi katerih (odrasli) Romi najpogosteje po zaključeni osnovnošolski obveznosti ne nadaljujejo izobraževanja:

Na vključevanje žensk v programe izobraževanja odraslih pa vplivata tudi neurejeno varstvo otrok in miselnost, da ženske izobraževanja ne potrebujejo. V programe izobraževanja odraslih se sicer pogosteje vključujejo moški, ki so kljub svoji mladosti pogosto že starši. Skrb in odgovornost za preživetje družine ter s tem povezano iskanje priložnostnega zaslužka je pogosto največja ovira za obiskovanje programa.⁵

Kot pomemben dejavnik, ki vpliva na neuspešnost in ne vključenost Romov v izobraževanje, je v *Strategiji* omenjen tudi negativen odnos romske skupnosti do izobraževanja, ki se kaže kot:

- nezaupljivost in strah pred udeležbo v programih,
- negativne izkušnje iz predhodnega izobraževanja,
- nizka motivacija odraslih in življenje, ki posameznikom ne omogoča postavljanja dolgoročnejših ciljev,
- pomanjkanje informacij o izobraževalnih možnostih,
- gibanja na trgu dela, ki kljub dokončanju I. stopnje izobrazbe posamezniku ne omogočajo zaposlitve,
- nizka stopnja samozavesti, negativen odnos do učenja in izobraževanja, skromno predznanje, ki ne omogoča hitrega napredovanja.⁶

Leta 2011 je bilo sprejeto dopolnilo k *Strategiji*, ***Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji (dopolnilo k Strategiji 2004)***, ki posebno pozornost namenja področjem, ki jih *Strategija* iz leta 2004 ni podrobneje obravnavala, to sta predšolska vzgoja in srednješolsko izobraževanje, dotakne pa se tudi univerzitetne ravni, podiplomskega študija in izobraževanja odraslih. Dopolnilo iz leta 2011 predvideva učno pomoč za romske učence in dijake, ki bi se izvajala v večnamenskih centrih v romskih naseljih.⁷ Predvideva tudi obvezno srednjo oziroma srednjo strokovno izobrazbo in pedagoško-andragoško izobrazbo (pridobljeno po ustreznem javnoveljavnem študijskem programu za izpopolnjevanje) za romske pomočnike ter nadaljevanje izobraževanja romskih pomočnikov na univerzitetni ravni, kar naj bi bilo pogoj za obnavljanje pogodbe o zaposlitvi (postopno v vsej Sloveniji).⁸

⁴ *Strategija...* (2004: 18–19).

⁵ *Strategija...* (2004: 19).

⁶ *Strategija...* (2004: 20).

⁷ *Strategija...* (2011: 13–14).

⁸ *Strategija...* (2011: 16).

Posebna pozornost naj bi bila namenjena izobraževanju odraslih Romov za dvigovanje izobrazbene ravni in razvoj delovne sile, razvijanju svetovalnih središč oziroma omrežja v okoljih, kjer živijo Romi. Posebno pozornost naj bi posvetili izobraževanju romskih deklet in žena.⁹

V zaključnih opombah *Strategije* iz leta 2011 je zapisano, da je

v obdobju po letu 2010 treba načrtno spodbujati romske učence za nadaljevanje izobraževanja v srednjih šolah, in to ne samo v poklicnih šolah različnih vrst, ampak tudi za nadaljevanje šolanja v gimnazijah. Za področje srednjega šolstva je treba predvsem zagotoviti možnosti za šolanje (bivanje v dijaških domovih, štipendiranje) ter ukrepe učne pomoči.

Posebno pozornost je treba posvetiti visokošolskemu in univerzitetnemu izobraževanju. To izobraževanje sicer sodi v pristojnost Ministrstva za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo. Na tem mestu velja le opozorilo, da je nujno treba povečati možnost šolanja Romov v terciarnem izobraževanju tudi z ukrepi, kot so štipendiranje in zagotavljanje postelj v študentskih domovih. Štipendije naj bodo dodeljene za vse študijske smeri, ne samo za pedagoški poklic.¹⁰

V *Nacionalnem programu ukrepov za Rome za obdobje 2017–2021 (NPUR 2017–2021)* iz leta 2017 je med strateškimi cilji, ki jih želi država doseči z *NPUR 2017–2021*, na prvem mestu zapisano:

izboljšati izobrazbeno strukturo Romov in izboljšati udeležbo otrok v programih predšolske vzgoje in šoloobveznih romskih otrok v rednem izobraževanju ter povečati vključenost mladih in odraslih v nadaljevanje izobraževalnega procesa v skladu z načelom vseživljenjskega učenja.¹¹

Tu gre sicer za podobno formulacijo, kot jo je vseboval eden izmed šestih strateških ciljev *Nacionalnega programa ukrepov za Rome za obdobje 2010–2015*.¹² V nadaljevanju ima *NPUR 2017–2021* zapisano, da bo v obdobju, ki ga zajema, ministrstvo, pristojno za izobraževanje, znanost in šport »razvilo in povežalo mehanizme, ki bodo pripomogli k učinkovitejšemu vključevanju Romov v predšolsko vzgojo, osnovno in srednjo šolo ter v neformalne oblike izobraževanja.«¹³

V *NPUR 2017–2021* je pod ciljem Vključevanje romskih pomočnikov v vzgojno–izobraževalni proces predviden ukrep vključevanja romskih pomočnikov delno tudi v srednje šole in sicer v okviru projekta.¹⁴ Zapisano je, da »romskih pomočnikov na srednjih šolah za zdaj ni in se ji bo uvajalo v skladu s finančnimi in kadrovskega zmožnostmi projekta.«¹⁵

NPUR 2017–2021 pod ciljem Povečati socialni in kulturni kapital v romskem naselju oziroma naselju, kjer večinsko živi romsko prebivalstvo, predvideva zagotavljanje učne pomoči romskim srednješolcem v okviru večnamenskih centrov (VNC) v romskih naseljih, pa tudi

⁹ *Strategija...* (2011: 25).

¹⁰ *Strategija...* (2011: 26).

¹¹ *Nacionalni program ukrepov za Rome 2017–2021* (2017: 7).

¹² *Nacionalni program ukrepov za Rome 2010–2015* (2009: 6).

¹³ *Nacionalni program ukrepov za Rome 2017–2021* (2017: 10).

¹⁴ Projekt v tem delu dokumenta ni konkretno imenovan, je pa to *Skupaj za znanje*, ki ga izvaja Center šolskih in obšolskih dejavnosti.

¹⁵ *Nacionalni program ukrepov za Rome 2017–2021* (2017: 13–14).

različne druge aktivnosti, ki se odvijajo v VNC-jih.¹⁶ Vzpostavitev »mreže učne pomoči, posebej tiste, vključene v srednje šole«, je predvidel že predhodni *Nacionalni program ukrepov za Rome za obdobje 2010–2015*.¹⁷

Eden od ciljev *NPUR 2017–2021* je tudi zagotavljanje pogojev pripadnic in pripadnikov romske skupnosti za vključevanje v ustrezno štipendijsko politiko. Pripadnice in pripadniki romske skupnosti lahko za štipendijo zaprosijo na podlagi 12. člena *Zakona o štipendiranju*, ki določa splošne pogoje za pridobitev štipendije.

Štipendije se podeljujejo za srednješolsko in terciarno izobraževanje, s čimer se želi pripadnice in pripadnike romskih skupnosti spodbuditi, da se po končanem obveznem osnovnošolskem izobraževanju odločijo za nadaljevanje šolanja na srednješolski ravni. Ukrep informiranosti o možnosti prejemanja štipendije za nadaljnje izobraževanje se bo izvajal prek osnovnih šol, centrov za socialno delo in lokalnih skupnosti v regijah, kjer se šolajo pripadnice in pripadniki romske skupnosti.¹⁸

Resolucija o Nacionalnem programu izobraževanja odraslih v Republiki Sloveniji za obdobje 2013–2020 (ReNPIO 13–20) med ciljne skupine med drugimi uvršča tudi Rome.¹⁹ Ker ti sodijo med ranljive skupine, *ReNPIO 13–20* za njih predvideva financiranje za izvedbo izobraževalnih programov za odrasle v celoti iz javnih sredstev.²⁰

3) Podatki o romskih dijakih, študentih in odraslih v srednješolskem in univerzitetnem izobraževanju na podlagi obstoječe literature in drugih virov

V maloštevilni literaturi in drugih virih, kot so npr. različna raziskovalna/projektna poročila in diplomske naloge, je bilo mogoče najti samo nekaj omemb romske srednješolske in študentske populacije. Če začnemo s starejšimi raziskavami, ki so se na ravni cele Slovenije vsaj dotaknile tudi srednješolskega izobraževanja Romov, je bila edina med njimi, kot navaja Tancer (1994: 106), raziskava *Vzgoja in učni dosežki Romov v slovenskih osnovnih šolah v šolskem letu 1986/87*.²¹ Ta raziskava je med drugim izpostavila romske učence, ki so zaključili osnovnošolsko obveznost v omenjenem ali predhodnem šolskem letu. Pri tem je treba upoštevati, da je bilo takratno skupno število romskih učencev mnogo nižje od sedanjega. Od 75 učencev, ki so zaključili šolsko obveznost, jih je bilo le 28 iz 8., ostali pa so bili iz nižjih razredov. V skrajšane srednješolske programe se jih je nameravalo vpisati 10, v srednješolske programe pa tudi 10. Od omenjenih je bilo skupno 17 učencev iz 8. razreda, kar pomeni, da se jih je 60,7 odstotka odločilo nadaljevati izobraževanje po uspešno končani osnovni šoli (Tancer 1994: 107, 115).

Parcialno podajanje podatkov o številu vpisanih romskih dijakov in študentov se pojavi tudi v *Strategiji* (2004: 12), kjer se navajajo ocene Zveze Romov Slovenije.²² Glede na regionalno strukturo srednjih šol lahko sklepamo, da gre samo za prekmurske romske dijake, pri študentih pa so upoštevani tudi tisti iz jugovzhoda države. Ti podatki kažejo na 40 dijakov in 5 študentov. Velika večina je bila vpisana na poklicni in na tehniški oziroma strokovni srednješolski program.

¹⁶ *Nacionalni program ukrepov za Rome 2017–2021* (2017: 14–15).

¹⁷ *Nacionalni program ukrepov za Rome 2010–2015* (2009: 14).

¹⁸ *Nacionalni program ukrepov za Rome 2017–2021* (2017: 27).

¹⁹ *ReNPIO 13–20* (2014: 37).

²⁰ *ReNPIO 13–20* (2014: 56).

²¹ To je izvedel Raziskovalni inštitut Pedagoške fakultete v Mariboru.

²² V *Strategiji* sicer ni točno navedeno, na katero šolsko leto se podatki nanašajo.

Dobrih pet let kasneje, v šolskem letu 2009/10, je bilo romskih dijakov iz Prekmurja skupaj 47, romskih študentov pa 15 (Ladić 2010: 95–97). Podobno, kot je razvidno iz podatkov, ki jih navaja Tancer za raziskavo v 80-ih letih, tudi Ladićeva ugotavlja (2010: 95–96), da se veliko romskih učencev, ki dokonča osnovno šolo, ne vpiše naprej na srednje šole; ravno tako podobna podatkom iz *Strategije* (2004) pa je tudi struktura srednješolskih programov, na katere so se vpisali prekmurski romski učenci. O tem na osnovi rezultatov lastnih raziskav pišejo tudi Vonta et al. (2011: 102) in Bešter, Medvešek in Pirc (2015: 15). Slednji dodajajo, da se tisti romski učenci, ki predčasno zaključijo osnovnošolsko obveznost ali zaključijo izobraževanje na osnovnih šolah s prilagojenim programom in ki želijo nadaljevati šolanje, običajno vpišejo na dvoletne programe nižjega poklicnega izobraževanja.

Poleg teh maloštevilnih raziskav, ki se vsaj posredno dotaknejo tudi števila romskih srednješolcev ali študentov in področja vpisa na srednje šole, pa se v nekaterih virih pojavijo parcialne ocene o številu romskih posameznikov z dokončano izobrazbo, kjer so omenjeni tudi tisti, katerih stopnja izobrazbe je višja od osnovnošolske. Tancer (2006: 40–41) piše, da je bila leta 1991 opravljena raziskava v prekmurskih osnovnih šolah, ki je mdr. pokazala tudi izobrazbeno strukturo staršev tamkajšnjih romskih učencev.²³ Samo 3,2 % staršev je imelo opravljeno poklicno ali nepopolno srednjo šolo, ostali pa so imeli nižjo stopnjo izobrazbe: 15,7 % brez osnovne šole, 71 % z nepopolno osnovno šolo in 10,3 % s popolno osnovno šolo.

Babič et al. (2006) navajajo dva primera izobrazbene strukture Romov. V prvem citirajo podatke popisa prebivalstva Slovenije iz leta 2002, ki je bil še zadnji popis, ki je vključeval tudi podatke o etnični pripadnosti.²⁴ Izobrazbena struktura Romov, starih 15 let ali več, je takrat kazala ravno obratno podobo od celotnega prebivalstva Slovenije: najmanj (11,4 %) jih je imelo srednjo, višjo in visoko izobrazbo, 23,5 % je imelo končano osnovnošolsko izobrazbo, 65,2 % pa je bilo brez ali z nedokončano osnovno šolo. V raziskavi, ki so jo leta 2005 izvedle avtorice med 770 Romi iz jugovzhodnega dela države, starimi 15 do 45 let, pa je imelo le 6,8 % oziroma 52 posameznikov končano izobrazbo višjo od osnovnošolske (Babič et al. 2006: 199, 217).

Zaradi maloštevilne in deloma zastarele literature lahko samo predvidevamo, da je izobrazbena struktura med Romi v urbanih okoljih, kjer živijo v večjem številu – v Mariboru in Ljubljani – boljša od preostalih regij romske poselitve, torej da je tam večje število romskih posameznikov z dokončano srednješolsko ali univerzitetno izobrazbo. Muršičeva (2012: 73) denimo navaja ocene lokalnih Romov, da naj bi v Mariboru okoli 130 romskih posameznikov imelo že končano srednjo šolo. Hrženjak et al. (2008: 32) pa za območje Mestne občine Ljubljana pišejo, da je tam imelo po podatkih popisa iz leta 2002, 18,7 % lokalnih Romov srednješolsko, 4,7 % pa visokošolsko izobrazbo.

Naj za konec tega poglavja navedemo še oceno o romskih dijakih, ki jo je za raven celotne države v svoji raziskavi izračunal Geodetski inštitut Slovenije (Barborič et al. 2015: 71–72). Tam so v kategoriji »vključenost v srednješolsko izobraževanje« upoštevali podatke o populaciji med 15 in 18 let, ki je leta 2015 živela na območjih, ki so jih zaznali kot romska naselja. Pri tem niso upoštevali, da vsi tam živeči otroci morda niso romskega rodu, predvsem pa dejstva, da velika večina romske populacije v tej starosti ni vključena v srednješolsko izobraževanje. Z upoštevanjem omenjenih realnih razmer bi lahko njihove podatke vseeno pojmovali kot uporabne v smislu, koliko otrok oziroma mladih Romov, bi v tej starostni

²³ V raziskavo je bilo zajetih 411 romskih učencev.

²⁴ Pri tem je treba omeniti, da je bilo število romskega prebivalstva po ocenah strokovnjakov, pa tudi same romske skupnosti, precej višje od števila, ki so ga pokazali rezultati popisa.

kategoriji *lahko* obiskovalo srednje šole. Avtorji navajajo skupno 413 posameznikov (277 iz jugovzhodne Slovenije, 157 iz pomurske in 29 iz osrednjeslovenske regije); a pri tem ne pišejo natančno, katera (romska) naselja so ob tem upoštevali.

4) Primeri projektov, ki so se v zadnjem desetletju vsaj posredno dotikali tudi izobraževanja Romov na srednješolski ravni v Sloveniji

Izobraževanje Romov je tako v Sloveniji kot v svetu predmet številnih raziskav in proučevanj, pri čemer je v slovenskem okviru raziskovalna pozornost na tem področju usmerjena zlasti na predšolsko in osnovnošolsko raven. Na področju izobraževanja in usposabljanja Romov je bilo v zadnjih dveh desetletjih izvedenih zelo veliko različnih projektov, vendar je bil le manjši del raziskovalne narave, še manj je bilo osredotočenih na srednješolsko in višje/visokošolsko izobraževanje. Nekaj projektov se je le posredno dotikalo tega področja, ali pa so se ukvarjali s poklicnim izobraževanjem oziroma z različnimi oblikami neformalnega izobraževanja in usposabljanja odraslih Romov.

V zadnjem desetletju so v Sloveniji potekali trije projekti, ki so neposredno spodbujali Rome k izobraževanju na srednješolski in univerzitetni ravni. To so (bili) projekti, v okviru katerih so bili oziroma so zaposleni romski pomočniki:²⁵

1. *Uspešno vključevanje Romov v vzgojo in izobraževanje II* (vodilna institucija: Ljudska univerza Kočevje; september 2011 – avgust 2014)
2. *Skupaj do znanja – Uresničevanje ciljev Strategije vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji* (vodilna institucija Center šolskih in obšolskih dejavnosti; januar 2014 – november 2015)
3. *Skupaj za znanje – Izvajanje aktivnosti podpornih mehanizmov pridobivanja znanja za pripadnike romske skupnosti* (vodilna institucija Center šolskih in obšolskih dejavnosti; januar 2016 – september 2021).

Čeprav prvenstveno ti projekti niso (bili) osredotočeni na romske srednješolce ali študente, so posredno s spodbujanjem dodatnega usposabljanja/izobraževanja romskih pomočnikov precej prispevali k povečanju deleža srednješolsko izobraženih Romov v Sloveniji, pa tudi k vpisu Romov na fakultete. V okviru vseh treh projektov so (bili) namreč romski pomočniki deležni spodbud (tudi finančnih) za dodatno izobraževanje in strokovno izpopolnjevanje, na katere so se zelo pozitivno odzivali. Tako je bilo kar 96 % vseh romskih pomočnikov v preteklih letih vključenih v neko obliko dodatnega izobraževanja ali usposabljanja. S spodbujanjem dodatnega izobraževanja in usposabljanja so projekti sledili tudi usmeritvam iz *Strategije vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji (Dopolnilo k Strategiji 2004)*, kjer je predvideno, da mora imeti romski pomočnik najmanj srednjo oziroma srednjo strokovno izobrazbo in pedagoško-andragoško izobrazbo, pridobljeno po ustreznem javnoveljavnem študijskem programu za izpopolnjevanje, ki jo v prehodnem obdobju lahko pridobi tudi postopoma. Vsi romski pomočniki morajo pridobiti tudi poklicno kvalifikacijo, prav tako pa *Strategija* spodbuja nadaljevanje izobraževanja romskih pomočnikov na univerzitetni ravni.

Romski pomočniki so (bili) večinoma vključeni v srednješolsko izobraževanje po programu predšolske vzgoje, ki so ga nekateri pričeli že v okviru projekta *Uspešno vključevanje Romov v vzgojo in izobraževanje II* in nadaljevali v okviru projektov *Skupaj do znanja* in *Skupaj za znanje*. Program predšolske vzgoje je bil v projektu *Uspešno vključevanje Romov v vzgojo in izobraževanje II* izbran zato, ker je bil najbližji pedagoškemu poklicu na V. stopnji in zato

²⁵ Vsi trije so bili financirani s strani Evropskega socialnega sklada in Ministrstva za izobraževanje, znanost in šport.

najbolj primeren, saj romski pomočniki delajo v šoli oz. v vrtcu. Izobraževanja so se morali udeležiti tudi tisti, ki so že imeli V. ali višjo stopnjo izobrazbe, razen tistih romskih pomočnikov, ki so imeli zaključen prav program predšolske vzgoje.

Če primerjamo podatke o izobrazbi romskih pomočnikov iz avgusta 2015 s podatki iz avgusta 2017 (glej tabeli 1 in 2 spodaj), lahko ugotovimo, da se je izobrazbena struktura romskih pomočnikov v zadnjih letih izboljšala, prav tako pa se je povečalo število romskih pomočnikov. Spodbuden je podatek, da se večina romskih pomočnikov še nadalje izobražuje, tako da v prihodnjih letih lahko pričakujemo še dodaten dvig njihove formalne izobrazbe (Bešter & Pirc 2018: 25). Pri tem je treba omeniti, da približno ena petina romskih pomočnikov ni Romov po etnični pripadnosti.

Tabela 1: Izobrazbena struktura romskih pomočnikov, avgust 2015 (n=21)

		Izobrazba				Skupaj
		Dokončana osnovna šola	Dokončana srednja šola	Dokončana visoka/ višja šola	Dokončana fakulteta	
Romski pomočniki	število	4	15	1	1	21
	%	19,0	71,4	4,7	4,8	100

Vir: Bešter, Medvešek in Pirc 2015: 74.

Tabela 2 : Izobrazbena struktura romskih pomočnikov, avgust 2017 (n=27)

		Izobrazba					Skupaj
		Dokončana osnovna šola	Dokončana srednja poklicna šola	Dokončana srednja šola	Dokončana visoka/ višja šola	Dokončana fakulteta	
Romski pomočniki	število	2	1	20	2	2	27
	%	7,4	3,7	74,1	7,4	7,4	100

Vir: Bešter & Pirc 2018: 25.

Posredno in v manjšem obsegu je bilo nekaj romskih srednješolcev vključenih tudi v projekt *Dvig socialnega in kulturnega kapitala v okoljih, kjer živijo pripadniki romske skupnosti* (2010–2013).²⁶ V tem projektu so bili deležni učne pomoči v okviru romskih izobraževalnih inkubatorjev. Prav tako so bili romski osnovnošolci, ki so zaključili osnovno šolo ob učni pomoči v romskih izobraževalnih inkubatorjih, deležni spodbud in pomoči pri vpisu na srednje šole. Podobno velja tudi za projekta *Skupaj do znanja* in *Skupaj za znanje*. V okviru slednjega, še trajajočega projekta, je bila učna pomoč nudena manjšemu številu romskih dijakinj, predvsem iz Prekmurja. Učno pomoč so izvajali romski pomočniki oziroma zaposleni v enem od t.i. večnamenskih centrov (Bešter & Pirc 2018: 8, 56).²⁷

5) Kratak vpogled v področje izobraževanja Romov na ravni srednje šole in univerz ter na izbrane primere dobrih praks iz tujine

Podobno kot v Sloveniji, se tudi v drugih državah soočajo s pomanjkanjem podrobnejših statističnih podatkov o romskih otrocih oziroma mladini v procesu izobraževanja. Po mnenju OZN in civilnodružbenih organizacij je to velik problem, saj tak položaj ovira kreiranje političnih ukrepov za odpravljanje neenakosti med manjšinskim in večinskim prebivalstvom – v tem primeru na področju izobraževanja (Alexiadou in Norberg 2015: IV, 6). Kot navajata

²⁶ Projekt je vodil Inštitut za narodnostna vprašanja.

²⁷ Stanje se nanaša na šolsko leto 2016/17.

Alexiadou in Norberg (2015: 7), po mnenju OZN obstaja velika potreba po zbiranju in ustvarjanju podrobnih podatkov, ki omogočajo identificiranje, kvantificiranje in merjenje neenakosti. To je potrebno za ciljno usmerjen politični pristop na področju obravnave neenakosti v smislu oblikovanja ciljnih rešitev ter za spremljanje in evalviranje napredka. Po drugi strani pa vlade pogosto uporabljajo pomanjkanje statističnih podatkov za formalno opravičevanje za neukrepanje na omenjenih področjih (Alexiadou in Norberg 2015: 7).

Tako je tudi za druge evropske države na voljo malo podrobnejših in medsebojno primerljivih podatkov o vključenosti in uspešnosti Romov na področju srednješolskega in univerzitetnega izobraževanja. Zelo slaba izobrazbena struktura Romov – predvsem na ravni, višji od osnovne šole, je prisotna tudi drugod v Evropi. Kot posledica dejavnikov, ki vključujejo skrajno revščino, segregacijo, stigmatizacijo in visoko stopnjo opuščanja šolanja med mladimi Romi, je njihova stopnja izobraževanja po zaključku osnovne šole drastično nižja od povprečja. Po navedbah Alexiadou in Norberga (2015: 1) je leta 2013 v jugovzhodni Evropi le 18 % romskih otrok obiskovalo srednjo šolo v primerjavi s 75 % vsega tamkajšnjega prebivalstva, na univerzi pa je bil manj kot odstotek Romov. Leta 2016 so bili v Sussexu na konferenci z naslovom »Including Roma Communities in European Higher Education: Celebrating Success and Identifying Challenges« predstavljeni podatki, ki kažejo, da je bilo v terciarno izobraževanje v Veliki Britaniji vključenih 3 % Romov, v Španiji 2 % Romov in v državah Srednje Evrope le 1 % Romov (Morley in Jovanovic, 2016).

Kot kaže primerjalna študija za 11 držav EU – starih članic z območja sredozemske in novih iz srednje in jugovzhodne Evrope, je bilo ugotovljeno najbolj ugodno stanje na področju vključenosti Romov v izobraževalni sistem na Madžarskem, Poljskem in Slovaškem, kjer so izmerili najmanjše deleže posameznikov, ki so prenehali obiskovati šole pred 16. letom starosti (FRA 2014: 34, 36). V vseh 11 državah, razen v eni, je bil na tem področju položaj slabši za dekleta (FRA 2014: 35). Raziskava kaže, da je delež Romov, ki je v starosti 25–64 let zaključil srednješolsko izobraževanje, zelo majhen. Povprečno znaša le 10 %, kar kaže na velikanski razkorak z neromskim prebivalstvom, kjer so ti deleži večinoma nad 60 %. Na tem področju pa vseeno obstaja nekaj držav, ki pozitivno izstopajo – to so zopet omenjene nove članice EU: Poljska s 23 %, Češka z 21 % in Slovaška s 16 % deležem romskega prebivalstva v med 25. in 64. letom; medtem pa so na tem področju najslabše stare (sredozemske) države članice EU. Ob tem se kaže, da se izobrazbena struktura med Romi z novejšimi generacijami izboljšuje, kot kažejo podatki o deležu Romov, ki so zaključili vsaj srednješolsko izobraževanje. V sedmih izmed enajstih omenjenih držav je ta delež največji v starostni skupini 18–24 let, v primerjavi s skupinama 25–44 in 45–64 let (FRA 2014: 37–39).

O pozitivnih trendih izobraževanja na ravneh, višjih od osnovne šole, tudi v primeru Romov na Hrvaškem piše Babić (2012). Ta za srednje šole navaja statistične podatke, ki kažejo na postopen porast vpisa romskih dijakov v analiziranem obdobju 2008/09 do 2010/11. Pri tem tudi on izpostavlja, da gre za večji delež vpisanih fantov kot deklet. Kljub porastu števila romskih dijakov pa se njihov relativni delež zmanjšuje v odnosu do vpisanih Romov na hrvaške osnovne šole. Podoben položaj oziroma trendi veljajo tudi za področje vpisanih romskih študentov, kjer je analiziral položaj med študijskima letoma 2007/08 in 2010/11²⁸. Iz navedenih statističnih podatkov se kljub naraščanju vpisa hrvaških Romov v srednješolsko in univerzitetno izobraževanje še vedno kaže velik upad v številu vpisanih ob prehodih iz nižje izobraževalne

²⁸ Babić (2012: 103) ob tem opozarja še na eno pomembno dejstvo, da je ob proučevanju tovrstnih statistik treba biti pozoren na vpisane romske dijake na začetku in ob zaključku šolskega leta, saj se redno beleži manjši upad v tem obdobju. Razloge za ta pojav je treba iskati v dejstvih, da srednješolsko izobraževanje ni obvezno, v pomanjkanju motivacije, finančnih sredstev itd.

stopnje na višjo, npr. iz osnovnošolske na srednješolsko (Babić 2012: 103–104).²⁹ Omenjeni primeri nakazujejo pomembnost upoštevanja čim bolj celostnega in podrobnega statističnega vpogleda na vse stopnje izobraževanja Romov in perspektive, da je treba tovrstne podatke primerjati s podatki za t.i. testno skupino« večinskega oz. neromskega prebivalstva.

O izboljšanju položaja romske skupnosti na področju izobraževanja, ki se kaže v porastu števila vpisanih romskih dijakov in študentov na izobraževalne institucije v Srbiji, piše Đorđević (2012). Avtor omenja izboljšanje položaja za romske dijake, k čemur prispevajo ukrepi pozitivne diskriminacije. Takšen je npr. primer, da romski dijaki, ki opravijo sprejemne izpite za srednje šole, dobijo dodatne točke pri vpisu in imajo ob tem možnost vpisa na eno od šol, ki so jo navedli med prednostne. Đorđević ob tem poudarja, da pravna osnova za te ukrepe ni zakon o srednješolskem izobraževanju, temveč srbski zakon o zaščiti in svoboščinah narodnih manjšin iz leta 2002. Ravno tako poroča tudi o porastu števila vpisanih romskih študentov na srbskih univerzah in ob tem dodaja, da je to število verjetno še večje, a nekateri študenti ne želijo biti prepoznani kot Romi. Tudi na tej ravni izobraževanja se uveljavlja za romske študente pozitivna diskriminacija, ko npr. da študentom, ki so opravili sprejemne izpite, država krije šolnine (Đorđević 2012: 114–115). Alexiadou in Norberg (2015: 13) omenjata tudi primer pozitivne diskriminacije za področju zagotavljanja prostih mest za določeno število romskih študentov na romunskih javnih univerzah.

Omenjena avtorja nudita vpogled tudi na nekaj švedskih lokalnih praks spodbujanja večjega vpisa Romov na ravni srednješolskega in univerzitetnega izobraževanja – v okviru posameznih šol, občin in medijev, kjer si omenjene institucije prizadevajo za približanje romski populaciji bodisi s poučevanjem v romskem jeziku, z dodatnimi programi, predavanji in z informiranjem in promoviranjem izobraževanja v okviru romskih medijev (Alexiadou in Norberg 2015: 21).

6) Zaključek

V Sloveniji je bilo od 80. let prejšnjega stoletja dalje izvedenih že veliko programov in projektov za spodbujanje vključenosti in uspešnosti romskih otrok v vzgojno-izobraževalnem sistemu. Velika večina teh je (bila) usmerjena na raven predšolske vzgoje in osnovnošolskega izobraževanja. Tako v omenjenem času beležimo postopen napredek na teh področjih, a pri tem so prisotne velike razlike med posameznimi regijami, kjer živi največ Romov v državi. Kljub napredku pa ostaja število vpisanih romskih dijakov in študentov v Sloveniji zelo nizko in razkorak glede vključenosti in uspešnosti Romov na teh ravneh izobraževanja v primerjavi z večinskim prebivalstvom izredno velik. Podoben položaj je zaznan tudi v številnih drugih evropskih državah. Takšno stanje in pa dejstvo, da to področje v Sloveniji ostaja sistematično neraziskano, sta tudi glavna dejavnika, ki sta spodbudila raziskavo v okviru tega projekta.

Ključni pravni dokumenti, ki urejajo položaj romske skupnosti v Sloveniji, samo parcialno in nesistematično urejajo področje izobraževanja Romov na ravni srednje šole in univerze. *Zakon o romski skupnosti* izobraževanje omenja samo zelo na splošno in kratko, medtem ko *Strategija vzgoje in izobraževanja Romov* in njena dopolnitev iz leta 2011 specifično obravnavata tudi izobraževanje pripadnikov romske skupnosti po končani osnovni šoli, a pri tem ponujata le malo konkretnih predlogov ukrepov za sistematično izboljšanje stanja. Dokumenta dajeta velik poudarek izobraževanju romskih pomočnikov ter romskih študentov na pedagoških smereh, podobno tudi *Nacionalni program ukrepov za Rome za obdobje 2017–2021*. Ukrepi za

²⁹ Na izredno velik osip skozi celotno izobraževalno vertikalo med Romi opozarjata tudi Alexiadou in Norberg (2015: 19–20). Za primer Romov na Švedskem navajata, kako se denimo izmed 650 romskih posameznikov, vpisanih v osnovno šolo, uspe prebiti do konca študija samo 13 osebam.

spodbujanje ustrezne izobrazbene ravni romskih pomočnikov ter posledično njihovega zaposlovanja in aktivne vloge pri izobraževanju drugih Romov pa so vezani na projekte. Ti so seveda časovno in finančno relativno omejenega obsega, medtem ko se zaradi velikih zaostankov oziroma razkoraka na področju izobraževanja nasploh med romsko in večinsko populacijo lahko nadejamo večjih pozitivnih sprememb šele na dolgi rok; predvsem velja to za jugovzhod države.

Podobno kot na področju pravnih dokumentov je stanje tudi na področju projektov, ki so se v Sloveniji v zadnjem desetletju ukvarjali s tematiko izobraževanja Romov. Med temi so (bili) le trije, ki so se posredno dotikali tudi področja sekundarnega in terciarnega izobraževanja Romov – zlasti preko izobraževanja, usposabljanja in zaposlitve romskih pomočnikov na osnovnih šolah, nekaj pa je bilo tudi maloštevilnih primerov nudenja učne pomoči romskim dijakom. Omenjeni projekti kažejo viden napredek pri dvigu izobrazbene ravni samih romskih pomočnikov in ob tem tudi pozitivne rezultate njihovega dela z romskimi učenci v osnovnih šolah, vendar pri tem ne moremo govoriti o celostnem in sistematičnem pristopu k obravnavi spodbujanja in pomoči (bodočim) romskim dijakom v državi.

Tudi primeri iz drugih evropskih držav kažejo na podoben položaj tako glede slabega stanja na področju srednješolskega in univerzitetnega izobraževanja Romov, razkoraka pri tem z večinskim prebivalstvom, velikega osipa znotraj romske skupnosti v obdobju izobraževanja ter glede statistične oziroma znanstvene neraziskanosti tega področja. Na potrebo po zbiranju podrobnejših statističnih podatkov o Romih v izobraževanju opozarjajo strokovnjaki tudi v tujini. Le tako lahko ugotavljamo, ali na področju vključenosti in uspešnosti Romov v izobraževalnem sistemu prihaja do napredka oziroma do doseganja določenih ciljev. Iz tujih primerov je razvidno, da je ob statističnem proučevanju treba upoštevati širšo perspektivo, ki denimo kaže

- da je napredek v porastu števila romskih dijakov in študentov samo relativen, če njihovo število primerjamo z mnogo večjim številom romskih učencev v osnovnih šolah ali pa če to število ali delež primerjamo z enakimi kazalci za večinsko prebivalstvo. Zato je treba biti pozoren tudi na same procese prehoda iz osnovnih v srednje šole (npr., koliko romskih učencev, ki je zaključilo osnovnošolsko izobraževanje, se sploh vpiše dalje v srednje šole) in iz srednjih šol na univerze, saj je osip znotraj celotne izobraževalne vertikale pri Romih velik že od vključno osnovnošolskega obdobja dalje;
- da število vpisanih dijakov ali študentov na začetku šolskega/študijskega leta ni nujno enako tistemu na koncu leta (če je sploh možno pridobiti tako natančne podatke o tem);
- da je delež deklet na stopnjah izobraževanja, višjih od osnovne šole, običajno manjši od deleža fantov.

Kot kažejo že ugotovitve s področja proučevanja izobraževanja Romov pri nas na ravni osnovne šole, je gotovo treba posvetiti veliko pozornosti tudi medregionalnim razlikam na tem področju na sekundarni in terciarni ravni izobraževanja – predvsem razlikam med Romi iz severovzhodne Slovenije in tistimi iz jugovzhodnega dela države.

Viri in literatura

Alexiadou, Nafsika in Anders Norberg, 2015. *Roma, Education and Higher Education Policies: the International Context and the Case of Sweden*. Umeå: Umeå University.

Babić, Dragutin, 2012. The Education of Roma in Croatia: Statistical and Empirical Insights. V Romana Bešter, Vera Klopčil in Mojca Medvešek (ur.) *Formal and Informal Education for Roma. Different Models and Experience*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 99–109.

Babič Ivaniš, Nada, Špela Urh, Vera Klopčič in Margita Adamič, 2006. Raziskava o izobraževalnih in poklicnih interesih Romov. V Nada Žagar in Vera Klopčič (ur.) *Poklicni informiranje in svetovanje za Rome – PISR*. Črnomelj: Zavod za izobraževanje in kulturo, 197–241.

Barborič, Blaž, Ksenija Žagar, Marko Zore, Matija Klajnsček, Urška Babič, Tomaž Žagar, Sebastjan Meža, Vesna Dežman Kete, Dalibor Radovan in Miran Janežič, 2015. *Zajem, nadgradnja in vzdrževanje podatkov ter oblikovanje kazalcev, postopkov in metod za celostno socialno in prostorsko vključevanje romske skupnosti*. Končno poročilo. Ljubljana: Geoderski inštitut Slovenije.

Bešter, Romana, Mojca Medvešek in Janez Pirc, 2015. *Poročilo in evalvacija programov romski izobraževalni inkubator in romski pomočnik*. Projekt Skupaj do znanja - Uresničevanje ciljev Strategije vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji. Ljubljana: Center šolskih in obšolskih dejavnosti.

Bešter, Romana in Janez Pirc, 2018. *Skupaj za znanje: izvajanje aktivnosti podpornih mehanizmov pridobivanja znanja za pripadnike romske skupnosti: evalvacijsko poročilo za šolsko leto 2016/17*. Ljubljana: Center šolskih in obšolskih dejavnosti.

Đorđević, Dragoljub B., 2012. Policy and Practice of Romani Inclusion in the Education System of Serbia. V Romana Bešter, Vera Klopčil in Mojca Medvešek (ur.) *Formal and Informal Education for Roma. Different Models and Experience*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 110–117.

FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, 2014. *Roma survey – Data in focus. Education: the situation of Roma in 11 EU Member States*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Friedman, Eben in Stela Garaz, 2013. Support for Roma in tertiary education and social cohesion. V Maja Miskovic (ur.) *Roma Education in Europe. Practices, policies and politics*. London in New York: Routledge, str. 149–166.

Hrzenjak, Majda, Jelka Zorn, Špela Urh, Ana M. Sobočan, Petra Videmšek in Darja Zaviršek, 2008. *Romi v Ljubljani – različnosti perspektiv*. Zaključno poročilo raziskovalnega projekta RP 2/07. Ljubljana, Mirovni inštitut.

Ladić, Maja, 2010. *Družbena vključenost/izključenost Romov, s poudarkom na izobrazbi prekmurskih Romov*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Morley, Louise in Tanja Jovanovic, 2016. »Introduction to HEIM.« Prispevek na konferenci Including Roma Communities in European Higher Education: Celebrating Successes and Identifying Challenges. University of Sussex.

Muršič, Mira, 2012. Mariborski Romi – od priseljevanja do sodobnih praks. *Časopis za kritiko znanosti*, 247, 67–82.

Nacionalni program ukrepov Vlade za Rome za obdobje 2010–2015, 2010. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije,
http://www.un.gov.si/fileadmin/un.gov.si/pageuploads/Program_ukrepov.pdf.

Nacionalni program ukrepov Vlade za Rome za obdobje 2017–2021, 2017. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije,
http://www.un.gov.si/fileadmin/un.gov.si/pageuploads/NPUR_2017_2021.pdf.

Pirc, Janez, 2013. *Od skritosti do točke na zemljevidu: socialno-prostorski razvoj izbranih romskih naselij v Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.

Pirc, Janez, 2014. Factors of (non) exclusion of the Roma in the cases of their settlements in Slovenia. V B. Gruber in W. Wintersteiner (ur.) *Learning Peace – an Integrative Part of Peace Building. Experiences from the Alps-Adriatic Region*. Klagenfurt/Celovec: Drava, str. 127–143.

Resolucija o Nacionalnem programu izobraževanja odraslih v Republiki Sloveniji za obdobje 2013–2020 (ReNPIO 13–20), 2014. Ljubljana: Andragoški Center Slovenije.

Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji, 2004. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport.

Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji (dopolnilo k Strategiji 2004), 2011. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport,
http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_solstva/projekti/Strategija_Romi_dopolnitev_2011.pdf.

Tancer, Mladen, 1994. *Vzgoja in izobraževanje Romov na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja.

Tancer, Mladen, 2006. Izobraževalni manko – velika ovira v družbenem uveljavljanju Romov. V Nada Žagar in Vera Klopčič (ur.) *Poklicni informiranje in svetovanje za Rome – PISR*. Črnomelj: Zavod za izobraževanje in kulturo, str. 34–41.

Vonta, Tatjana, Jerneja Jager, Tina Rutar Leban, Maša Vidmar, Samanta Baranja, Sonja Rutar, Ana Mlekuž, Andreja Jaklič Šimnic, Jelena Vidmar in Fanika Balič, 2011. *Nacionalna evalvacijska študija uspešnosti romskih učencev v osnovni šoli*. Končno poročilo Ljubljana: Pedagoški inštitut.

Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji (ZRomS-1). *Uradni list RS*, št. 33/07.